

BARKAN'DAN BU YANA TEREKE ÇALIŞMALARI

Hülya Canbakal, Sabancı Üniversitesi

Barkan'ın Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri¹ adlı çalışması eserlerinin pek çoğu gibi Osmanlı tarihçiliği açısından bir köşetaşıdır, zira Osmanlı tarihçisini iktisat tarihinden kültür tarihine uzanan engin olanaklara sahip bir kaynakla tanıştırmıştır. Terekelerin sosyal tarih bakımından önemine ilk işaret eden İnalçık olmakla birlikte,² kaynağın gerçek anlamıyla gün ışığına çıkışı Barkan'ın 1966 tarihli çalışmasıyla olmuştur. Bu yazıda tereke kayıtlarına dayalı çalışmaların o tarihten günümüze kadar geçirdiği dönüşümlerin kısmi bir dökümü verilecektir.

Barkan'ın çalışması 1545-1659 yılları arasına yayılmış toplam 62 yılı kapsar; 21 defter ve 3128 kişinin tereke kaydına dayanır.³ Çalışma üç başlıkta ele alınabilir: terekelerin içerdiği bilgi kalemlerinin tanıtımı, ki bunları kimlik bilgileri ve servet bilgileri olarak ayırmak mümkündür. Kimlik bilgilerine, vasilerin kaydı dolayısıyla müteveffanın aile bilgileri de dahildir. Servet kalemi ise bilindiği gibi her tür mal mülkün yanısıra borç, alacak ve nakit bilgilerini içerir. Barkan, incelediği defterlerdeki verileri bu kalemler itibariyle özetle derledikten sonra özellikle önem verdiği bir kaç kurumun analizine girer. Bunlar kölelik, borç ve kredi ilişkileri, askeri çiftlikleri ve genel olarak askeri zümrenin iktisadi yaşamla ilişkisidir. Askeri zümrenin iktisadi faaliyetlerinin portresini çıkarmak amacıyla 175 adet terekenin içeriğini tasnif eder. Çalışmanın üçüncü boyutu da terekelerin kaynak olarak değerinin tartışılmasıdır. Barkan burada terekeleri hukuki bağlamına oturtmak üzere İslam miras hukukuna giriş yapar, ayrıca kendi ilgilendiği konular itibariyle terekelerin cevaplayamadığı sorulardan örnekler verir. Örneğin uzun vade perspektifi içeren tereke çalışmalarında, ki kendisinininki böyledir, paranın değeri ve fiyat hareketlerinin bilinmesi zorunluğuna işaret eder, ve bir fiyat listesi oluşturmaya girişir.

Barkan'ın bu öncü çalışması maalesef 20 yıl boyunca Türkiye'de bir yankı bulmamıştır. Oysa en azından Batı dillerinde yayınlanmış çalışmalara baktığımızda, Barkan'ın hemen ardından, Bulgaristan'da Todorov'un (1970), Almanya'da Liebe-Harkort'un (1970)⁴ ve Fransa'da Raymond'un (1974),⁵ Suriye'de Rafik'in (1970, 1973, 1981)⁶ muhtelif konuları Sofya, Rusçuk Vidin, Bursa, Kahire ve Şam terekeleri üzerinden çalıştığını

¹ Ömer Lütfi Barkan, "Edirne Askerî Kassamı'na Âit Tereke Defterleri (1545-1659)." *Belgeler* 3 (1966), pp.1-479.

² Halil İnalçık, "15. Asır Türkiye İktisadi ve İctimai Tarihi Kaynakları," *İÜİFM* 15/1-4 (1953-54), 51-75; a.g.y., "Osmanlı Tarihi Hakkında mühim bir kaynak, *AÜDTCFD* 1,1 1942 89-96. Ayrıca, a.g.y., "Osmanlı İdare, Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler: Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler: II. Köy Sicil ve Terekeleri," *Belgeler* 15 (1993).

³ Bazı yıllara ait defter bulunmadığından, çalışma net olarak 68 yılı kapsar. Kullanılan 21 sicilin numaraları ise şöyle: 2, 4, 10, 21, 23, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 42.

⁴ Klaus Liebe-Harkort, *Beitrage zur Sozialen und Wirtschaftlichen Lage Bursas am Anfang des XVI Jahrhunderts*, (Hamburg: Universität Hamburg, 1970).

⁵ André Raymond, *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIème siècle* (Damas: Institut Français de Damas, 1974).

⁶ Abdul-Karim Rafeq, *The Province of Damascus* (Beyrouth, 1970); a.g.y., "Les registres des tribunaux religieux de Damas commit source pour l'histoire de la Syrie," *BEO*, xxvi (1973) 219-25; a.g.y., "Economic relations between Damascus and and dependent countryside, 1743-1771," *The Islamic Middle East, 700-1900*, der. A. Y. Udovitch (Princeton, NJ, 1981).

görüyoruz.⁷ Bizzat Barkan'ın çalışması gibi bu çalışmalar da Annales ekol çerçevesinde özellikle kentsel bölge çalışmalarının doruğa çıktığı bir döneme denk düşer.⁸

Türkiye'deki Osmanlı tarih yazıcılığında tereke sayfası ise 1988'de, Hüseyin Özdeğer'in yayınladığı Bursa çalışmasıyla yeniden açılmıştır.⁹ Özdeğer Barkan modelini önemli oranda takip etmiş, yeni bazı sorgu kalemleri eklemiş, ayrıca iki adet defterin tüm terekelerini toplam servet ve bazı servet kalemlerini verecek şekilde yayınlamıştır. Bunun ardından Sait Öztürk'ün yayınladığı İstanbul Askeri Kassam defterlerine dayalı kapsamlı çalışma¹⁰ tam anlamıyla Barkan'ın devamı niteliğinde bir 'tereke çalışması'dır. 'Tereke çalışması' tabiriyle vurgulamak istediğim, bu çalışmalarda çıkış noktasının, muhtelif bağımsız tarih soruları olmaktan çok, bir kaynak olarak terekelerin kendisi olmasıdır. Bu çalışmalar tarihçinin mutfağına yeni giren bir kaynağın keşif sürecinin öncü ürünleri olarak görülebilir. Esas olarak niceliksel ve betimseldirler ve çok sayıda terekenin tereke metninin kendiliğinden sunduğu kategorilerden yola çıkılarak ve pek az istatistik kullanılarak değerlendirilmesi ve tablollaştırılmasından oluşurlar. Osmanlı ailelerinin demografik yapısı, çok eşlilik, köle sahipliği gibi konularda bugün veri aldığımız bilgileri bu ve ardından gelen benzeri çalışmalara borçluyuz.

Kronolojik olarak olmasa bile mantıki merhale olarak ikinci nesil tereke çalışmaları diyebileceğimiz diğer bir grup çalışmada ilgi odağı kaynağın kendisinden çok toplumsal tarihe kaymıştır. Bunların bir kısmı büyükçe bir grup terekeyi çok yönlü inceler ve bir tür toplumsal panorama vermeyi hedefler. Örneğin Gerber'in Bursa çalışması da (1988), münhasıran olmasa da, önemli oranda terekelerden faydalanır.¹¹ Seng'in 16. yüzyıl Üsküdar çalışması (1991),¹² ve Özlü'nün 18. yüzyıl Antep çalışması (2002) ise tamamen terekelere dayalı kapsamlı panorama çalışmalarıdır.¹³ Çok daha geniş bir grup çalışma ise terekelerdeki bir ya da bir kaç veri kalemine odaklanarak bunları inceler, örneğin giyim kuşam malzemeleri, ev mefruşatı, kitap, ya da aile yapısı gibi.¹⁴

⁷ Nikolai Todorov, "La différenciation de la population urbaine au XVIII s., d'après des registres de cadis de Vidin, Sofia et Ruse," *La ville balkanique XV-XIX siècles*, SB, 3 (1970), 45-62; ve daha sonra, *The Balkan City, 1400-1900* (Seattle: University of Washington Press, 1983).

⁸ Ayrıca bkz. Gilles Veinstein, Yolande Triantafyllidou-Baladié, "Les inventaires apres décès ottomans de Crete," in Ad van der Woude and Anton Schuurman, der., *Probate Inventories, A New Source for the Historical Study of Wealth, Material Culture and Agricultural Development* 23 (1980), 191-204.

⁹ Hüseyin Özdeğer, *1463-1640 Yılları Bursa Şehri Tereke Defterleri* (İstanbul: İÜİF, 1988).

¹⁰ Sait Öztürk, *Askeri Kassama Ait Onyedinci Asır İstanbul Tereke Defterleri (Sosyo-Ekonomik Tahlil)* (İstanbul: OSAV, 1995).

¹¹ Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700* (Jerusalem: The Hebrew University, 1988).

¹² Yvonne J. Seng, "The Üsküdar Estates (Tereke) as Records of Everyday Life in a Otoman Town , 1521-24." Yayınlanmamış doktora tezi, Chicago Üniversitesi, 1991.

¹³ Zeynel Özlü, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep (Gaziantep: Gaziantep Büyükşehir Belediyesi yayını, 2004) [aslı, "Kassam Defterlerine göre XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Gaziantep," Doktora tezi, Ankara Üniversitesi, 2002].

¹⁴ Ömer Demirel, "1700-1730 Tarihlerinde Ankara'da Ailenin Niceliksel Yapısı," *Belleten* 54 (1990); Ömer Demirel, A Gürbüz, M Tuş, " Osmanlı Anadolu Ailesinde Ev, Eşya ve Giyim-Kuşam (XVI-XIX.Yüzyıllar)," ve "Osmanlı Ailesinin Anadoludaki Demografik Yapısına Dair Bir Tahlil Denemesi," *Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi* (Ankara: T.C.Başbakanlık Aile Kurumu, 1992); Rıfat Özdemir, "Tokat'ta Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı (1771-1810)," *Türk Tarihinde ve Türk Kültüründe Tokat Sempozyumu* (2-6 Temmuz 1986) (Ankara, 1987); Serap Yılmaz, "İranlı

Ortaya çıkardıkları değerli verilere karşın, tüm bu çalışmaların önemli bir ortak özelliği Osmanlı İmparatorluğu dahilinde ya da haricinde bölgesel karşılaştırmaya yönelik sorular sormamaları ve zaman içinde değişimle ilgilenmemeleridir. Öyle ki bildiğim kadarıyla, gayet ayrıntılı dökümler içeren üç matbu eser, Barkan, Özdeğer ve Öztürk'ün bulguları arasında bile bir karşılaştırma yapılmamıştır. Spesifik veri gruplarının sınırlarının ötesine geçme çabasını, 2000'li yıllara kadar, Türkiye dışında yapılmış bazı çalışmalarda buluruz sadece. Örneğin Todorov, Raymond ve Establet ve Pascual şehirler ya da dönemler arası karşılaştırmaya girişir, hatta sadece servet eşitsizliği konusu çerçevesinde de olsa Osmanlı dışı dünyayla karşılaştırma yapma imkanı sunar. Establet ve Pascual (1994) ayrıca tereke analizinde tasviri istatistik kullanımına ciddi bir şekilde girişen ilk çalışmadır.¹⁵

Betimsel niceliksel araştırma çerçevesinin dışına doğru iki yöntemsel açımdan söz edilebilir. Bunların ilkinin başlangıç noktası bir ya da bir kaç seçme terekenin nitel incelemesidir. 1970'lerden bu yana örneklerini gördüğümüz bu incelemeler, genellikle önemli şahıslara ait olan terekelerin içerdiği mal mülkü ayrıntıyla inceler, ve tüme varımcı mülahazalara izin vermeseler de, tereke sahibi şahısların ve ait oldukları zümrelerin yaşamlarına ışık tutmak dışında özellikle maddi kültür tarihi bakımından önemli bilgiler sunar.¹⁶ Bunların bir adım ötesinde, günlük objelerden yola çıkarak yaşam tarzının ve kültürün yeniden inşasına yönelik çalışmalar doğmuştur. Bunlara örnek olarak, Faroqi'nin bazı çalışmaları, Meropi Anastassiadou'nun 19. Yüzyıl Selanik çalışması (1993), Matthews'un 17. yüzyıl Manisa çalışması (2001), Hanna'nın okuryazarlık üzerinden Kahire'de 'orta sınıf' oluşumunu irdelediği çalışması (2003), son olarak da Grehan'ın bin adet terekeye dayanarak yaptığı Şam çalışması (2007), ve Karahasanoğlu'nun 18. yüzyıl tüketim kültürüyle ilgili doktora çalışması (2009) gösterilebilir.¹⁷ Ancak terekelerin kültür çalışmaları için kullanımı hala çok sınırlı bir düzeydedir. Diğer bir deyişle 90'lı yıllar Osmanlı

Ermeni bir Tüccarın Terekesi ve Ticari Etkinliği Üzerine Düşünceler” *Tarih İncelemeleri Dergisi* 3/15 (1992); Zübeyde Güneş-Yağcı, Serdar Genç, “XIX. Yüzyılda Balıkesir’de Giyim-Kuşam Zevki ve Bir Kumaş Tüccarı,” *Turkish Studies* 2/1 (2007), 227-246.

¹⁵ Raymond, *Artisans et commerçants*; Colette Establet, Pascual, J. P., and Raymond, A.. "La mesure de l'inégalité dans la société ottomane: utilisation de l'indice de Gini pour le Caire et Damas vers 1700," *JESHO* XXXVII (1994); Establet, Colette and Pascual, Jean-Paul. *Familles et fortunes à Damas, 450 foyers damacains en 1700*, Damas: L'Institut Français d'Études Arabes de Damas, 1994.

¹⁶ L. Fekete, XVI. Yüzyılda Taşralı bir Türk Efendisinin Evi” *Bellekten*, 1979 (orj. 1960) 115, 615-638, Yavuz Cezar “Bir A’yanın Muhallefatı, *Bellekten* 41 (1977), 41-48; Musa Çadircı, “Hüseyin Paşa'nın Terekesi,” *TTK Belgeler Serisi*, XI/15 (1986), 145-164; Saim Savaş, *Sivas Valisi Dağıstani Ali Paşa'nın Muhallefatı*, *TTK Belgeler Serisi*, XIX (1993); Orhan Kılıç, “Harputlu Hacı Osman'ın 1725 Tarihli Terekesi ve Düşündürdükleri,” *Turkish Studies* 2/1 (2007).

¹⁷ Suraiya Faroqi, “Wealth and Power in the Land of Olives: Economic and Political Activities of Muridzade Hacı Mehmed Agha, Notable of Edremid,” *Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East*, der. Çağlar Keyder, Faruk Tabak (Albany: SUNY Press, 1991); Meropi Anastassiadou, “Les inventaires de Salonique à la fin du XIXe siècle”, *Turcica* 25 (1993), 97-135; Joyce H. Matthews, “The Ottoman Inheritance Inventory as an Exercise in Conceptual Reclamation,” Yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton Üniversitesi, 2001; Nelly Hanna, *In Praise of Books: a Cultural History of Cairo's Middle Class, Sixteenth to the Eighteenth Century* (Syracuse, N.Y.: Syracuse University Press, 2003); Selim Karahasanoğlu, “A Tulip Age Legend, Consumer Behavior and Material Culture in the Ottoman Empire (1718-30),” Yayınlanmamış doktora tezi, Binghamton Üniversitesi, 2009; James Grehan, *Everyday Life and Consumer Culture in 18th-Century Damascus* (Seattle, WA: University of Washington Press, 2007).

çalışmalarında kültüre kayış getirmiş ama anlatısal kaynaklar yanında arşiv kaynaklarının da kültür tarihçisinin hizmetinde olabileceği henüz keşfedilmemiştir.¹⁸

Betimsel niceliksel araştırmaların dışına doğru ikinci açılım çizgisi ise disiplinlerarası çalışmalarla gelişmektedir. Bunlar arasında yöntemsel olarak tüm diğerlerinden ayrılan önemli bir proje S. Weber'in, terekeleri, siciller, anlatısal kaynaklar, arkeoloji ve sanat ve mimarlık tarihi kaynakları ve yöntemleriyle birleştirdiği Trablus çalışmasıdır. Weber ve ekibi bu projede 19.-20. yüzyıl Trablus'unda sokaklar, mesken yapıları ve mesken içi mefruşatını Berlin İslam Sanatları Müzesi'nde temsilen yeniden oluşturmaktadır. Bu proje disiplinlerarası çalışmanın ufuklarına, keza ülkelerarası kurumsal işbirliğine güzel bir örnek oluşturmaktadır.¹⁹

Disiplinlerarası yaklaşım iktisat, toplum ve kültür tarihinin kesiştiği geniş bir alanı ilgilendiren ve yöntemsel olarak da ileri istatistik tekniklerinden yararlanan diğer bir grup çalışmaya da yön vermiştir. Bu özellikleri taşıyan ilk örnek F.M.Göçek'in 1988 tarihli doktora çalışmasıdır, ki bunun bir özetini 1996'ta Burjuvasizinin Yükselişi Kitabında yayınlamıştır.²⁰ Burada 18. Yüzyılda farklı toplumsal kesimlerin Avrupa kökenli malları tüketim eğilimini inceleyerek batılılaşmayı toplumsal dönüşümle, yani iç dinamiklerle ilişkilendirir. Bu, örneklemini küçük ve sorunlu olmasına karşın terekelerden yararlanılarak incelenebilecek sorular yelpazesini genişleterek tarihsel sosyoloji alanına taşınması bakımından önemli bir çalışmadır.

Bu yaklaşımın daha kapsamlı ve derinlemesine örneklerini 2000'li yıllarda ise Emine Karababa'nın (2006)²¹ Bursa'da tüketim kültürünün gelişmesini inceleyen çalışması ve Ergene-Berker (2008, 2009)²² ikilisinin Kastamonu'da servet dağılımı ve nesiller arası servet

¹⁸ Bu yöndeki önemli açılımlar arasında şunlar sayılabilir: İsmail E. Erünsal, "Şehid Ali Paşa'nın İstanbul'da Kurduğu Kütüphane ve Müsadere Edilen Kitapları," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Dergisi*, 1 (1987): 79-90; Orlin Sabev, *İbrahim Müteferrika ya da İlk Osmanlı Matbaa Serüveni 1726-1746* (İstanbul, 2006); Abdullah Saydam, "Trabzon'da Halkın Kitap Sahibi Olma Düzeyi (1795-1846)," *Milli Eğitim* 170 (2006); Selim Karahasanoğlu, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vâizi İspirîzâde Ahmed Efendi ve Terekesi," *OTAM*, 24, 2008.

¹⁹ "Transforming Urban Worlds: Local Agency and Material Culture in 19th and early 20th Century Tripoli" adlı proje Beyrut Orient Enstitüsü'nde hayata geçirilmiş olup Berlin Özgür Üniversite, Berlin Teknik Üniversitesi, Berlin Alman Arkeoloji Üniversitesi, Londra Agha Khan Üniversitesi ve Lübnan Üniversitesi tarafından desteklenmektedir.
<http://www.aku.edu/ISMC/pdfs/Project%20Tripoli%20and%20The%20Suq%20Haraj%20project-short.pdf>

²⁰ Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and social change* (New York: Oxford University Press, 1996) [aslı "Toward a Theory of Westernization and Social Change: 18th and 19th-century Ottoman Society," Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1988].

²¹ Eminegül Karababa, "Origins of a Consumer Culture in an Early Modern Context: Ottoman Bursa," Yayınlanmamış doktora tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara, 2006. Karababa 365 adet tereke üzerinden bazı giyim malzemeleri, ev mefruşatı, kahve tüketimiyle ilgili objeler ve banyo eşyası kullanımının onaltıncı yüzyılın ortalarından onyedinci yüzyılın ortalarına arttığını gösterir. Ayrıca bkz. A.g.y., "Investigating Early Modern Ottoman Consumer Culture in the light of Bursa Probate Inventories," *Economic History Review* (2011'de basılacak).

²² Boğaç A. Ergene ve Ali Berker, "Inheritance and Intergenerational Wealth Transmission in Eighteenth-Century Ottoman Kastamonu: an Empirical Investigation," *Journal of Family History* 34 (2009), 25-47; a.g.y., "Wealth, Poverty and Inequality in the Ottoman Empire: Observations from Eighteenth-Century Kastamonu," *IJMES* 40 (2008), 23-46.

aktarımı ve toplumsal statu değişimi üzerine çalışmalarında görürüz. Bu çalışmalar kullandıkları istatistik teknikleriyle, terekelerin çıplak göze sunduğunun ötesinde bulgulara ulaşır. Örneğin Karababa, yakın zamana kadar sadece erken-modern Avrupa tarihine özgü bir gelişme olarak düşünölen tüketici toplumun doğuşu sürecine paralel bir sürecin 17. Yüzyıl Bursa'sında yaşanmakta olduğunu öne sürer. Ergene-Berker (2009) ise, farklı toplumsal kesimler için nesilden nesile sınıf atlama ya da statü kaybetme olasılıklarını, bunun İslam miras hukuku prensipleriyle olası bağlantısını gösterir ve bulguların sermaye birikimiyle olan ilişkisine işaret eder.

Muhtemelen Pamuk'un (2007 [2001])²³ Osmanlı zenginlerinin tüketim ve yatırım kalıplarıyla ilgili araştırması da bu grupta sayılmalıdır ama Pamuk bu araştırmayla ilgili sadece küçük bir özet yayınladığından burada kapsamlı bir şekilde ele alınamayacaktır.

Bu saydıklarım arasında özellikle Karababa ve Pamuk hem uzun vadeli değişim eğilimleriyle ilgidir hem de, farklı derecelerde de olsa Osmanlı deneyimini dünyanın diğer bölgelerinde gözlenen gelişmelerle karşılaştırarak dünya tarihi içinde konumlandırma amacı taşır. Gerek uzun vadeli karşılaştırmalı perspektifi, gerek kullandığı analiz yöntemleri itibariyle benzer diğer bir çalışma halen benim yöneticiliğimde bir ekip tarafından yürütölmektedir. Bu şimdiiye kadar terekelere dayanarak yapılmış çalışmaların en kapsamlısı olması dolayısıyla, hem izlediği yöntemin sunduğu imkanları hem de sınırlarını özetlemek amacıyla aşağıda kısaca ele alınacaktır.

'Osmanlı İmparatorluğu'nda Servet Dağılımı, 1500-1820': Bir Tereke Çalışması

Proje yedi Osmanlı şehrinde 1500'den 1840'a kadar servet dağılımı yapısındaki farkları, farkların olası nedenlerini ve dağılım yapısındaki değişimleri incelemek amacıyla taşımaktadır. Aynı zamanda Osmanlı ekonomisinin uzun vadeli eğilimlerinin izini sürüp, bu eğilimlerin servet dağılımına olası etkilerini incelemeyi hedeflemektedir.

Projenin çıkış noktası dünya tarihi ölçeğinde karşılaştırmalı bir sorudur. Avrupa iktisat tarihçisi Van Zanden'in "erken modernitenin süper Kuznets eğrisi" adını verdiği eğilim, yani erken modern dönem boyunca Avrupa'nın pek çok yerinde yaşanan iktisadi büyümeye paralel olarak gelir dağılımının kötüleşmesi olgusu Osmanlı İmparatorluğu'nda da yaşanmış mıdır?²⁴ Böyle bir soru bugün artık meşru görünmektedir zira dünya tarihçiliğinde yükselen eğilim, özellikle iktisadi modernitenin kökenlerinin Avrupa'yla sınırlı olmadığı yolundadır. Ayrıca Avrupa'yla dünyanın diğer gelişmiş bölgeleri arasında yaşanan, "büyük ayrışma"²⁵ olarak adlandırılan sürecin önceleri düşünöldüğünden çok daha geç -18. yüzyıl sonu yada sonrasında- cereyan ettiği yönünde bulgular artmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'yla ilgili çalışmalar da yavaş yavaş bu tartışmaya katılmaktadır.

Manastır, Manisa, Bursa, Kayseri, Ayntab, Trabzon ve Diyarbakır şehirlerini içeren proje yaklaşık 12,000 terekeden oluşan bir örnekleme dayanmaktadır. İncelenecek şehirler

²³ Şevket Pamuk, "Osmanlı Zenginleri Servetlerini Nasıl Kullanıyorlardı?" *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları, Seçme Eserler I* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2007 [İlk Basım 2001]).

²⁴ J. Van Zanden, "Tracing the beginning of Kuznets Curve: Western Europe during the Early Modern Period," *Economic History Review* 98 (1995), 1-23.

²⁵ Kenneth Pomeranz, *The Great Divergence, China, Europe, and the Making of the Modern World Economy* (Princeton: Princeton University Press, 2000).

seçilirken yeterli sayıda terekenin mevcut olması önkoşulunun dışında farklı özellikte şehirler kapsanarak, çeşitli faktörlerin gelir dağılımı üzerindeki olası etkisi test edilmek istenmiştir. Örneğin, merkeze olan mesafe ve merkezin ekonomiye müdahale olasılığı, ticari tarım ve toprakta özel mülkiyet iddiası ya da gerçeği, toprak rejimine bağlı hakim miras rejimi (miri ya da şer'i), ihracata yönelik kentsel üretim vs. Proje pratik nedenlerle, bir istisna (Manastır) dışında Türkiye topraklarıyla sınırlı tutulmuş olmakla birlikte, bahsedilen faktörlerin tam anlamıyla test edilebilmesi Türkiye dışındaki daha uzak ve farklı idari mekanizmalara tabi Osmanlı şehirlerinin de araştırmaya dahil edilmesini gerektirir. Bu da ikinci bir proje olarak düşünülmektedir.

Çalışmanın ana konusu servet dağılımı olmakla birlikte ortaya çıkan veritabanı çok ayrıntılı olduğundan (halen 200'ü aşkın kalemin kaydı tutulmaktadır, ki buna ev eşyaları ve giysiler dahil değildir) başka pek çok soru için de kullanılabilme potansiyeli taşımaktadır. Buna bölgesel iktisadi özellikler kadar, yukarıda değinildiği üzere, kültürel ve sosyal pek çok unsur (kitap sahipliği, maddi kültür, emek ilişkileri, evlilik, aile ve doğurganlık eğilim ve alışkanlıkları) ve bunların (bazı örneklerde) üç yüzyılı aşan evrimi de dahildir. Örneğin yapmış olduğum bu tür bir yan çalışma Manastır ve Kayseri'de doğurganlık ve evlilik alışkanlıklarının çok farklı olduğunu ve farklı yönlerde evrildiğini ortaya koymuştur. Bu da bir 'Osmanlı ailesi'nden söz etmenin zorluğunun yanında, uzun vadeli ve sistemli bir örneklemin bir kaç defterlik sondaj çalışmalarından çok farklı sonuçlar verebileceğini göstermiştir.²⁶

Açtıkları tüm bu ufuklara karşın, terekeler kaynak olarak sorunsuz değildir ve bu sorunların önemli bir kısmı Osmanlı terekelerine özgü olmayıp, farklı kültürlerle ait terekelere dayalı çalışmaların ortak sorunudur.²⁷ Bunlar şöyle özetlenebilir.

1. Tereke fiyatlarıyla gerçek piyasa fiyatları arasındaki ilişki bilinmemektedir.
2. Herhangi bir tereke kaydının gerçek serveti yansıttığını, varislerin doğru bildirimde bulunduğu varsayılmaz. Ayrıca tam ya da eksik bildirimde bulunma eğilimi her dönemde ve her yerde aynı olmayabilir.
3. Mahkemede kaydedilen terekelerin temsili değeri bilinmemektedir. Toplumun tüm kesimlerinin tereke taksimi için mahkemeye gitme eğilimi aynı değildir. Avrupa ve Amerika tarihiyle ilgili benzer çalışmalarda tereke nüfusunun zengin, kentli ve yaşlı nüfusu daha ağırlıkla yansıttığı ortaya konmuştur. Osmanlı örneğinde buna cinsiyet ve din unsurlarını da eklemek gerekir. Yani kadınlar ve gayrimüslimler genellikle terekelerde gerçek nüfuslarına oranlı olarak temsil edilmezler.
4. Ayrıca toplumun farklı kesimlerinin mahkemeyi kullanma eğilimi zaman içinde de değişebilir. Örneğin ortalama servetlerde gözlenen uzun vadeli bir düşüş mutlaka genel bir yoksullaşmaya işaret etmez. Toplumun alt kesimleri mahkeme sistemine daha iyi entegre olarak tereke kaydı da dahil olmak üzere mahkemeyi daha sık

²⁶ Hülya Canbakal, "Families and Households in Ottoman Balkans and Anatolia: the cases of Manastir (Bitola) and Kayseri," Basılmamış tebliğ, 'The History of Families and Households: Comparative European Dimensions' adlı Konferans, Institute of Historical Research, University of London, Londra, 24th – 26 Haziran 2010.

²⁷ Carole Shammas, "The determinants of personal wealth in seventeenth-century England and America", *The Journal of Economic History*, 37/3 (1977), 675-89; a.g.y., "Constructing a wealth distribution from probate records," *Journal of Interdisciplinary History*, 9/2 (1978), 297-307; Peter H. Lindert, "Unequal English wealth since 1670," *The Journal of Political Economy*, 94 (1986), 1129-39; a.g.y., "An algorithm for probate sampling," *Journal of Interdisciplinary History*, 11/4, (1981), 649-68; Alice Hanson Jones, "Wealth estimates for the New England Colonies about 1770," *The Journal of Economic History*, 32/1 (1972), 111.

kullanmaya başlamış olabilir. Bunun da modern hukuk pratiğine doğru bir gidiş eğiliminin yanısıra mahkeme masraflarında reel azalma gibi nedenleri olabilir.

5. Osmanlı terekelerine (ve muhtemelen tüm tarihi İslami terekelere) dayalı hane halkı nüfus çalışmalarında İslam miras hukuku ilgisi şarttır. Yaygın olarak varsayılanın tersine, terekelerdeki varis rakamları hane büyüklüğünü vermez.

Özetle, tereke kayıtları diğer her tür kaynak gibi keskin bir eleştiri süzgecinden geçirilerek ve sınırları bilinerek okunmak zorundadır, özellikle de tümevarım amaçlı ve niceliksel çalışmalarda. Yine de unutmamak gerekir ki bahsedilen sorunlarına rağmen terekeler 1970'lerden bu yana dünya tarihçiliğinde başarıyla ve yaygın olarak kullanılmaktadır. Yukarıda değinilen sorunların bazılarının etkisi tereke dışı kaynaklardan yararlanılarak azaltılmaya çalışılmaktadır. Osmanlı terekeleri de araştırmacılarından benzer yaratıcı çözümler beklemektedir.